

PETRI LAUERMA

Otto Manninen suomen kielen huoltajana

Otto Manninen on jäänyt kirjallisuuden historiaan runoilijana ja kääntäjänä, mutta aikalaiset arvostivat häntä myös suomen kielen vaalijana ja kehittäjänä (Häggman 2012: 400). Suomen kieltä ja kirjallisuutta yliopistossa opiskellut Otto Manninen päätyi kielenhuollon pariin viimeistään työskennellessään *Valvojan* toimitussihteerinä 1898–1899. Kansallisteatterin dramaturgina ja neuvonantajana 1907–1909 toimiessaan Manninen pääsi vaikuttamaan myös näytelmäsuomennosten kieliasuun (Lehtonen 1932: 23). Paavo Cajanderin (1846–1913) Shakespeare-suomennosten korjailu tarjosi tällaista työtä myöhemminkin (Niemi 2007: 131).

1910-luvulle tultaessa Manninen toimi kielentarkistajana *Tietosanakirjassa* (I–XI, 1909–1922), ensimmäisessä niin levikiltään kuin laajuudeltaankin mittavassa suomenkielisessä ensyklopediassa. Manninen tarkisti myös laajan *Maailmanhistorian* (I–VI, 1914–1922) kieltä. (Lehtonen 1932: 23, 25.)¹ Kummassakin teoksessa oli useita kielentarkistajia, eikä töistä näytä säilyneen juuri Manniseen identifioituvaa materiaalia. Tehtävien voi silti katsoa viitoittaneen hänen myöhempiä töitään. Manninen muokkasi tietosanakirjan artikkeleita tiiviimmiksi (Hendell 1920: 309) ja yhtenäisti Emil Nestor Setälän ja Yrjö Wichmanin kanssa vierasperäisten sanojen kirjoitusasua (mt. 303–304; Poijärvi 1958: 52–54), minkä eräät ratkaisut askarruttivat Mannista myöhemminkin.

Suomen kielen lehtorina

Vuonna 1913 Manninen nimitettiin Helsingin yliopiston suomen kielen lehtoriksi. Joskus on ihmetelty, miksi Manninen nimitettiin aikanaan suomen kielen lehtoriksi, eihän hänellä ollut juuri meriittejä suomen kielen tutkimuksen ja opetuksen alalta. Olisiko synnä voinut olla suomen kielen professorina toimineen Emil Nestor Setälän jo varhain (1894) esittämä ajatus, että kielenkäytön mallina tuli olla parhaiden kirjailijoiden kieli? Mannisella oli virkaan valittaessa voinut toki olla hyötyä *Säkeniä*-kokoelmallaan (1905–1910) runoilijana jo saavuttamastaan maineesta. Edeltäjänsä Paavo Cajanderin tavoin Manninen oli kuitenkin paitsi runoilija, myös etevä suomentaja. Ehkä juuri tämän linjan haluttiin yliopistossa jatkuvan, varsinkin kun Mannisella oli kokemusta niin yleistajuisten tietokirjojen kuin kaunokirjallisuudenkin kielen editoinnista.

Lehtorin virka oli Mannisen hallussa aina vuoteen 1937 saakka, 24 vuoden ajan. (Heikel 1940: 760.) Yliopiston toiminnasta julkaistujen kertomusten mukaan Manninen oli kumminkin kokonaan virkavapaana lukuvuodet 1915–1917 ja 1930–1937, siis kaikkiaan yhdeksän vuotta.²

¹ Mannisen kausi *Tietosanakirjassa* ajoittui vuosiin 1909–1915 (Italiaan ja Kreikkaan kevätkaudella 1911 tehdyn opintomatkan tauottamana), kausi *Maailmanhistoriassa* puolestaan vuosiin 1912–1921 (Lehtonen 1932: 23, 25).

² Ks. Kertomus 1914–1917: 18; 1930–1931: 8, 1931–1932: 7, 1932–1933: 8, 1933–1937:

Viidentoista viranhoitovuoden opetus käy ilmi ennakkoon julkaistuista yliopiston ohjelmakirjoista.

Mannisen hoitama lehtoraatti oli opetusohjelmaltaan varsinkin alkuun hyvin käytännönläheinen. Ensimmäisenä opetuslukuvuotenaan 1913–1914 Manninen opasti suomen kielen kääntämisessä, suomenkielisen kirjallisuuden lukemisessa ja ainekirjoituksessa antaen opetusta myös niille opiskelijoille, joiden äidinkieli ei ollut suomi; lisäksi Manninen otti osaa professorin pitämiin seminaariharjoituksiin. Toisena lukuvuotenaan 1914–1915 Mannisen opetusohjelma oli tarkentunut käsittämään ainekirjoituksen ja ei-äidinkielisten opetuksen lisäksi suomenkielisten tekstien tarkastelun sanaston, oikeakielisyyden ja tyylin kannalta sekä lauseopillisten harjoitusten pidon. Lähes samalla opetusohjelmalla menttiin myös lukuvuodet 1917–1919. Lukuvuosina 1919–1921 opetusohjelma oli muuten ennallaan, paitsi että suomenkielisten tekstien tarkastelu oli jäänyt pois.³

Vuosina 1921–1923 Mannisen lauseopilliset harjoitukset olivat muuttuneet alaltaan lause- ja tyyliopillisiksi. Seuraavan lukuvuoden opetuksesta hän hoiti osittaisella virkavapaana olleena vain osan. Lukuvuonna 1924–1925 Manninen antoi ohjausta suomenkielisten aineiden kirjoittajille, piti lause- ja äänneopillisia harjoituksia sekä (ruotsinkielisille teologian opiskelijoille suunnattuja) käännösharjoituksia, muttei enää osallistunut seminaarin pitämiseen; uusi runokokoelma (Manninen 1925) sen sijaan ilmestyi. Lukuvuodesta 1925–1926 alkaen Manninen piti syyslukukaudella suomen kielen deskriptiivisen kieliopin kurssin ja kevätlukukaudella lauseopillisen harjoituskurssin. Muuten hänen opetusohjelmansa säilyi samanlaisena lukuvuoden 1929–1930 loppuun asti. Tämän jälkeen Manninen ei enää palannut virkaansa hoitamaan.⁴

Mannisen pitämistä kursseista on säilynyt vain vähän arkistolähteitä. Näistä nimellä *Suomen kielioppia koskevia muistiinpanoja* tallennettu vihkonen on ilmeisesti hänen 1920-luvun loppupuoliskolla pitämänsä deskriptiivisen kieliopin kurssin synopsis, joka on valitettavasti kirjoitettu suurimmaksi osaksi pikakirjoituksella, otsikoita ja joitain satunnaisia kohtia lukuun ottamatta. Vihkonen *Muistiinpanoja kääntämisestä käsittelevälle oppikurssille* voi olla vanhempikin. Tämä sisältää Mannisen avaussanat hänen pitämiinsä käännösharjoituksiin. Näiden aluksi hän toteaa kääntämisessä tehtävien ratkaisujen olevan yksilöllisiä valintojakin, mutta korostaa sitten eri kielissä käytettävissä olevien ilmaisukeinojen aiheuttavan ongelmia (mt. s. 4).

”Rikkain kieli on rikas vain oman viljelyksensä piirissä. Samoin kuin hedelmällisinkään maa ei kasva kaikkeja kasvilajeja, niin on kieltenkin käsittekasvullisuus enemmän tai vähemmän erilainen. Ja kääntäminen kielestä toiseen on kansainvälistä ja aikainvälistä tavarainvaihtoa.”

7. Lisäksi Manninen oli lukuvuosina 1922–1924 osittaisella virkavapaalla (Kertomus 1920–1923: 20; 1923–1924: 13).

³ Ks. ohjelmat 1913–1914 ja 1914–1915, s. 42; 1917–1918 ja 1918–1919, s. 42; 1919–1920 ja 1920–1921: 40.

⁴ Ks. ohjelmat 1921–1922 ja 1922–1923, s. 40, 1923–1924 s. 42; 1924–1925, s. 44; 1925–1926, s. 46; 1926–1927, 1927–1928 ja 1928–1929: 50; 1929–1930, s. 28. Yliopiston ohjelmassa lukuvuodeksi 1933–1934 merkityjä harjoituskursseja Manninen ei pitänyt, vaan hän oli tällöinkin kokonaan virkavapaalla (Kertomus 1933–1934: 7).

Tämän ja eri kielille ominaisten rakenteiden erilaisuuden Manninen katsoo aiheuttavan erityisen paljon haasteita juuri suomen kaltaisen kielen käytölle (mt. s. 6).

”[Kielelliset] olomme ovat sellaiset, että todella vaaditaan aivan henkilökohtaista valppautta oman kielemme vaalimisessa. Sen kouluopetus on supistettu vähimpään ajateltavaan määrään, suuri osa opintolukuja tapahtuu vierailta kielillä, ja jokapäiväisessä käytännössä meillä on kaksi kieltä rinnakkain, mikä tietenkin ajan pitkään vaikuttaa kielivaistoon. Tämä vaara ei ole vältettävissä sulkemalla siltä silmämme, vaan päinvastoin saattamalla mielessämme tietoisiksi ne kohdat, joissa vieras vaikutus aiheuttomasti ja tarpeettomasti pyrkii avartamaan alaa. Toivomukseni olisi, että näissä odottamissamme harjoituksissa huomiomme kääntyisi vieromaan tällaisia kohtia ja valikoimaan sellaista, minkä kielivaisto sanoo kauniiksi ja sattuvaksi.”

Mannisen mukaan kääntäminen avasi siis näkökulman sekä suomen kielessä käytössä olleiden rakenteiden korrektiuden että vieraiden kielten vaikutuksen arviointiin. Tämän voi katsoa luoneen pohjan myös hänen omalle toiminnalleen niin yliopisto-opettajana kuin kielenhuoltajanakin.

Lehtorin viran hoidon lisäksi Manniselle kertyi myös monia luottamustehtäviä. Suurimman osan virkavapauksistaan Manninen oli saanut toimiakseen uuden raamatunsuomennoksen kielentarkistajana, minkä tehtävän hän Juhani Ahon kuoltua oli perinyt jo vuonna 1921. Tämän työn ymmärtämiseksi on mentävä hetkeksi ajassa taaksepäin aina 1800-luvulle saakka.

Raamatunkäännöksen uudistamisesta sen arkaisointiin

1800-luku oli suomen kielen voimakkaan kehityksen aikaa. Virallisesti hyväksytyä uutta raamatunkäännöstä ei saatu aikaan, koska kielen koko ajan kehittyessä ei päästy yksimielisyyteen siitä, millaista kieltä Raamatussa tulisi käyttää. 1700-luvun lopulla viimeksi uudistetusta suomennoksesta julkaistuja uusia painoksia ei 1800-luvun alkupuoliskolla korjailtu edes oikeinkirjoitukseltaan. Raamatun kielen ortografia uudistettiin vasta vuosina 1852–53 julkaistussa Bibliassa (Puukko 1946: 255–256, 432), vaikka muussa hengellisessä kirjallisuudessa vanhasta ortografiasta oli pitkälti luovuttu viimeistään 1840-luvulle tultaessa (Lauerma 2012: 35–38).

Kielenkäytöltäänkin uusitun Raamatun tarve oli kuitenkin suuri. Tehtävä annettiin eksegeettinä arvostetulle Ilmajoen kirkkoherra Anders Wilhelm Ingmanille, joka vuosina 1857–1859 julkaisi koekäyttöön tarkoitettua korjatun ja tarkistetun laitoksen vanhasta raamatunsuomennoksesta. Vaikka Ingmanin laitos oli verraten maltillinen vanhan raamatukielen päivitys (Lauerma 2001: 572–573), tätä ns. koetusraamatua ei kuitenkaan koskaan hyväksytty viralliseksi raamatunsuomennokseksi (Ingmanin työstä raamatunsuomentajana ja sen saamista palautteesta ks. Mielikäinen 2022; vrt. Puukko 1946: 261–284).

Ingmanin jälkeen uuden raamatunkäännöksen tekeminen annettiin huhtikuussa 1861 nimetyn laajan käännöskomitean tehtäväksi. Tämän oli kuitenkin keskenäänkin vaikea saavuttaa yksimielisyyttä, joten työ eteni hyvin hitaasti. Komitea sai lopulta valmiiksi Vanhan Testamentin suomennoksen vuonna 1886, mutta kirkolliskokous piti työtä epäyhtenäisenä ja

keskeneräisenä eikä hyväksynyt sitä, vaan asetti uuden käännöskomitean. (Puukko 1946: 284–320; Itkonen-Kaila 1976: 213.)

Vuonna 1886 nimitetyn uuden käännöskomitean puheenjohtajaksi tuli piispa Gustaf Johansson ja kielentarkistajaksi Arvid Genetz (myöh. Jännes). Komitea ryhtyi suomentamaan Uutta Testamenttia tavoitteenaan säilyttää käännöksessään vanhan kirkkoraamatun luonne kuitenkin käyttäen arkaismeista puhdasta kirkkokieltä ja välttäen kaikenlaisia oudompia murteellisuuksia. Komitea sai valmiiksi evankeliumien suomennosehdotuksen vuonna 1906. Tässä oli tietoisesti pyritty eroon vanhan raamatun kielien lauserakenteen ja sanaston monista vanhahtavista piirteistä. *Valvojassa* julkaisemassaan arvostelussa Juhani Aho (1906: 400) antoi työlle tunnustusta, kuitenkin painottaen, että komitea ”olisi kuitenkin voinut ja pitänyt enemmän ottaa huomioon vanhaa traditisionia, säilyttää raamatunkielen vanha rakas tuoksu, enemmän pysyen siinä tyyliässä, joka jo on syöpynyt raamatun kieleen ja joka tekee sen siksi klassilliseksi kieleksi, mitä se on.” Aho (mt. 407) esitti myös toivomuksen, että ”kirjalliset seuramme voisivat ehkä auttaa komiteaa lisävoimain, sen käännöksiä tarkistavain kielimestarien, etsimisessä ja löytämisessä esim. maailman ja omain klassikkojemme suomentajain joukosta.” (Puukko 1946: 320–363; Itkonen-Kaila 1976: 213–214.)

Aho nimitettiin komiteaan syksyllä 1906, ensin Genetzin varamiehenä mutta pian tämän seuraajaksi. Uuden Testamentin käännösehdotus saatiin kokonaisuudessaan valmiiksi 1912. Samalla tosin julkaistiin komitean jäsenten vastalauseet. Puheenjohtaja Johanssonin mielestä käännös teki liian suuren harppauksen vanhasta kirkkokielestä uudelleen ilmaisuun.

Kirkolliskokouksessa suomennosta muuteltiin vielä vähän, mutta Aho ei ollut tyytyväinen tähänkään. Kirkolliskokous kuitenkin hyväksyi käännöksen väliaikaiseen käyttöön vanhan käännöksen rinnalle. Uuden Testamentin valmistuttua Johansson erosi komiteasta, joka siirtyi suomentamaan Vanhaa Testamenttia. Aho oli tässä työssä mukana aina kuolemaansa 1921 saakka tehden itsekin suomennoksia psalmeista. (Puukko 1946: 364–367; Itkonen-Kaila 1976: 213–215.)

Aho teki raamatunkäännökseen vain harvoja muoto-opillisia muutoksia (huom. esim. *vartioitkaa* > *vartioikaa*), joskin hän korjaili joitain tekstiin vielä jääneitä objektivirheitä. Muutaman preesensmuodon Aho vaihtoi tyyliään juhlavammaksi liittopreesensiksi (esim. *lähtee* > *on lähtevä*). (Itkonen-Kaila 1976: 218.) Lauserakenteita Aho korjaili enemmän. *Menessään-* ja *mentyään-*tyyppisiä temporaalisia lauseenvastikkeita Aho muutteli finiittilauseiksi (mt. 220). Aho myös lisäsi usein lauseisiin *ja-*, *niin-* ja *mutta-*alkuisia konnektiiveja (esim. *kavahtakaat ihmisiä* > *Mutta kavah-takaat ihmisiä*; *Heti he jättivät verkot* > *Niin he jättivät verkot*) (mt. 219). Edeltäjiensä karsimia suomen kielen kannalta ylimääräisinä pidettävissä olevia persoonapronomineja Aho palautti tekstiin paljonkin (mt. 221). Raamatun alkukielten käytäntöjä heijastavasti Aho palautti myös lauseen loppuun predikaattiverbejä, joita aiemmin oli pyritty siirtämään lauseissa aiemmas (mt. 222). Joissain kohden Aho pyrki myös vapaaseen ja selittelevään käännökseen (mt. 223). Suuri osa muutoksista oli kuitenkin sanastollisia palautuksia Vanhan kirkkoraamatun sanamuotoihin (esim. *oppilas* >

opetuslapsi; palveluskumppani > kanssapalvelija; talentti > leiviskä; pyytäisi > anoisi) (mt. 216). Itäsuomalaisena Aho oli tottunut siihen, että Raamatun kieli muodosti oman, muusta kirjakiielestä poikkeavan ilmaisumaailmansa, eikä hän nähnyt tarvetta kaventaa näiden eroa.

Manninen raamatunsuomennoksen muokkaajana

Ahon työn jatkajana Manninen eteni pitkälti samoilla linjoilla. Vuonna 1913 julkaistua Uuden Testamentin laitosta editoidessaan myös Manninen jatkoi palautuksia Vanhan kirkkoraamatun sanamuotoon tai lähelle sitä. Mannisen muutosten jäljiltä *tarpeellisesta leivästä* tuli jälleen *jokapäiväistä leipää*, jota ei taitettu vaan *murrettiin*, *uunista* tuli *pätsi*, *kamarista* *kammio* ja *rosvosta* *ryöväri*. (Itkonen-Kaila 1976: 216.) Tekstin yleisilmeeseen vaikutti tuntuvasti jo se, että Manninen muutti eräitä taajaan esiintyneitä partikkeleita vanhaan asuunsa (esim. *luokse > tykö; jotta > että*, mt. 217), mikä teki kielestä entistä länsimurteisempaa.

Manninen kuitenkin muutteli sanoja ja ilmauksia myös monissa sellaisissa kohdissa, joiden muutoksille ei ollut esikuvaa Vanhassa kirkkoraamatussa. Useimpiin korjauksiin Manninen valitsi sävyltään juhlanan tai ainakin vähemmän arkisen ilmauksen. Näin perheenisännän *varastosta* tuli *aarrekammio*, *huomisen päivän huolesta* tuli *murhe*, *tanssimisesta* tuli *karkeilointia* ja *työaasista* *ikeenalainen aasi*. (Itkonen-Kaila 1976: 217–218.)

Manninen teki tekstiin myös muoto-opillisia muutoksia. Vokaalinpidentymä + *n* -tyyppiset possessiivisuffiksit on muutettu aina *nsA*-asuisiksi (esim. *opetuksestaan > opetuksestansa*, *opetuslapsineen > opetuslapsinensa*, *päälleen > päällensä*, *ristiään > ristiänsä*, *surmataksaan > surmataksensa*, Itkonen-Kaila 1976: 218), mikä on merkinnyt 1800-luvulla kieleen yleistyneestä itäsuomalaisesta variantista luopumista. Vanhassa kirjasuomessa tavallisen variantin kannalle palaamista on merkinnyt myös *den*-päätteisten monikon genetiivien muuttaminen *tten*-päätteiseksi (esim. *puiden > puitten*, *syntyneiden > syntyneitten*), ja aktiivin I.partisiipin *vA*-päätteisten muotojen muuttaminen *vAinen*-loppuisiksi adjektiiveiksi (esim. *imettävä > imettäväinen*, *suitseva > suitsevainen*, *työtätekevä > työtätekeväinen*; *aterioiva > aterioitsevainen*, mt. 218). Myös *pitää tekemän* -tyyppiset ilmaukset on enimmäkseen palautettu (esim. *onko meidän odotettava toista > pitääkö meidän toista odottaminen*; *on heidän tehtävä > pitää heidän tekemän tili*). Vanhastavina voi pitää myös muutoksia *asioi > asioitsi* ja *olisit ollut saava > saapa*. Mannisen tekemät muoto-opillisetkin muutokset ovat siis yleensä palautuksia Vanhan Kirkkoraamatun asuun, muutamassa tapauksessa tosin myös vanhahtavien tai murteellisten muotojen yleiskielistykseen. (Itkonen-Kaila 1976: 218.) Viimeksi mainituista ainakin muutokset *jällessäni > jäljessäni* ja *möi > myi* voidaan samalla katsoa nimenomaan itämurteille tyypillisistä muodoista luopumiseksi.⁵

Kielenkäytön yhä systemaattisempi arkaisoiminen näkyy myös sanajärjestyksen muutoksista, etenkin predikaatin palautuksista lauseen

⁵ *Jälki*-sanan heikon asteen muotoja Manninen muutteli *j*:llisiksi jo korjaillessaan Cajanderin Shakespeare-suomennosten kieliasua Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sihteerin kanssa (ks. esim. Shakespeare 1916: 132–135).

loppuun. Manninen palautti predikaattia etenkin sivulauseiden loppuun (esim. *Isäsi, joka näkee salassa > Isäsi, joka salassa näkee*) vielä useammin kuin Aho. Manninen palautti kuitenkin myös muissa tapauksissa verbi-
muotoja usein lauseen loppuun tavoitteenaan ”vanhan raamatunsuomen-
noksen lauseittain jyhkeä, voimakas poljenta” (esim. *En ole koskaan tuntenut teitä > En ole koskaan teitä tuntenut; Ettei kukaan saattanut kulkea sitä tietä > Ettei kukaan voinut sitä tietä kulkea; Viisi leiviskää sinä uskoit minulle > Viisi leiviskää sinä minulle uskoit*). Manninen pyrki myös lisäämään tekstiin entistä enemmän siitä aiemmin karsittuja, mutta jo Ahon usein palauttamia persoonapronomineja, Itkonen-Kailan (1976: 221) mukaan lähes kaik-
kialle, missä se suinkin oli ollut mahdollista.

Persoonapronominien lisäälyä lukuun ottamatta Manninen pyrki kuitenkin tiivistämään raamatunkäännöksen ilmaisua. Siinä missä Aho oli lisännyt lauseiden alkuun etenkin *mutta-* ja *niin-*konnektiiveja, Manninen pyrki poistamaan liitepartikkeleita (esim. *Kukahon on suurin > Kuka on suurin; Hän on enempi kuin profeetta > Hän on emempi kuin profeetta; Jospa vain saan koskettaa > Jos vain saan koskettaa*). Manninen on muutenkin tiivistänyt ilmaisua (esim. *jos tuo palvelija on paha ja sanoo sydämessänsä > jos paha palvelija sanoo sydämessänsä; jokainen, joka tekee taivaissa olevan Isäni tahdon > minun taivaallisen Isäni tahdon; tulivat opetuslapset hänen luokseen, heidän ollessaan yksinensä > erikseen heidän tykönsä*). Ahon selvästi analyttisempaan suuntaan muuttamia lauserakenteita Manninen ei kuitenkaan juuri ole pyrkinyt muuttamaan synteettisemmiksi. (Itkonen-Kaila 1976: 219–221).

Raamatunkäännöksen muokkaus vei pitkän ajan. Lähes vuosikymmentä ennen uuden raamatunkäännöksen virallista hyväksymistä Manninen sai toisen merkittävän kielellisen asiantuntijatehtävän: hänet valittiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kielivaliokunnan jäseneksi.

Manninen kielivaliokunnan jäsenenä

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kielivaliokunta perustettiin vuonna 1928 alun perin aikaisemmin toimineen kielitieteellisen valiokunnan yhteyteen. Uuden valiokunnan jäseniä olivat Martti Airila, Knut Cannelin (–1938), Lauri Hakulinen, Jalo Kalima, Artturi Kannisto (vuoden 1928), Eino Leskinen (1935–), Otto Manninen (–1933), Martti Rapola (1932–), E. A. Saarimaa ja Y. H. Toivonen. Puheenjohtajana toimi ensin E. A. Tunkelo vuoteen 1935 asti, minkä jälkeen tehtävässä vuoroteltiin. Kokouksia pidettiin lukuvuosien aikana keskimäärin kerran kuussa. (Kolehmainen 2014: 368.)

Kielivaliokunnan ensimmäisessä kokouksessa 29.9.1928 käsiteltävänä oli vierasperäisten sanojen oikeinkirjoitus, joka haluttiin vakiinnuttaa Airilan ja Cannelin *Vierasperäiset sanat* -teoksen uutta painosta varten. Useimpien mielestä periaatteita ei tarvinnut muuttaa. Kanniston ja Mannisen mielestä olisi kuitenkin tullut korjata jälkitavujen vokaalien merkinnän epäyhtenäisyys (*atleetti, kyklooppi ja barbaari*, muttei *filosoofi, ballaadi ja mikroobi*). Perustelut olivat seuraavat.

”Raja yleis- ja erikoislainojen välillä on käytännössä liian vaikea ylläpidettäväksi siinä muodossa, että se kuvastuisi myös oikeinkirjoituksessa. Ääntämisen mukaisen pituuskannan kautta päästäisiin helpommin yleiseen johdonmukaisuuteen, samalla kuin siten suomen kielen yleiseurooppalaisia lainasanoja ei keinotekoisesti loitonnettaisi tarpeettoman kauas suurten sivistyskielten äännekuvista ja vaihdettaisi prosodisesti töksähtäviin ja dynaamiselta vaikutukseltaan ontuviin foneemeihin.” (Pk. 29.9.1928, § 3, s. 4–5.)

Mannisen ja Kanniston puoltama kanta on sama kuin mitä *Tietosanakirjan* päätoimittajana toiminut Lauri Hendell myöhemminkin piti parempana (Pojjärvi 1958: 54). Valiokunnan enemmistön mielestä oli kuitenkin ”helpompi noudattaa yksityiskohtaista johdonmukaisuutta, kuin jos lähtökohdaksi otettaisiin monestikin horjuva yleinen ääntämys”. Jo vakiintuneesta lyhytvokaalisesta kirjoitustavasta ei haluttu luopua, vaikka Kannisto katsoi vielä seuraavassa kokouksessa ratkaisun perustuvan epäonnistuneeseen kompromissiin (Pk. 17.10.1928, pk. § 3, s. 10). Manninen oli tästä asiasta päättävästä kokouksesta poissa, eikä Kannistoa nähty kielivaliokunnan kokouksissa enää vuoden 1928 jälkeen. Kielenhuollon historiaa tutkineen Taru Kolehmainen (2014: 82–84) mukaan oli sääli, että näin keskeisestä asiasta tehtiin päätös äänestämällä eikä kirjoitussääntöjä jääty enää pitempään pohtimaan, mikä olisi ehkä voinut johtaa sääntöjen yksinkertaistumiseenkin.

Erityisen hyvää alkua ei Manninen toiminnalleen kielivaliokunnassa näytä saaneen. Loppuvuoden 1928 kokouksiin hän ei ottanut osaa, eikä hän tulevana vuosinakaan osallistunut kuin vain keskimäärin joka toiseen kokoukseen. Näidenkin pöytäkirjoissa vain joka toisessa on Mannisen kommentteja, joten kovin aktiivisesti Mannisen ei valiokunnan toimintaan osallistunut.

Seuraavan kerran Manninen oli mukana 20.3.1929 pidetyssä kokouksessa, tässäkin läsnä vain ”osan aikaa 3.§:ssä mainittuja asioita käsiteltäessä”, kun keskusteltavana oli virolaisten maantieteellisten nimien oikeinkirjoitus (pk. s. 60–61, päätöksistä ks. Kolehmainen 2014: 373). Aktiivisemmin Manninen otti osaa työskentelyyn vasta 16.10.1929, jolloin käsiteltävänä oli eera-loppuisten verbien suomalaistaminen. Tällaisten verbien oli edellisessä kokouksessa päätetty olevan yleensä *oida*-loppuisia ja joissain tapauksessa *ata*-, *staa*-loppuisia, paitsi silloin kun sanan ruotsalainen vastine on kolmitavuinen. Valiokunta kannatti myös *nen*-loppuisiin adjektiiveihin pohjautuvaa johdannaistyyppiä *neutraalista*, *humaanistaa*, *banaaalista*, *germaanistaa* yms. sekä vastaavia refleksiivijohdoksia *neutraalistua*, *humaanistua* jne. Tästä Mannisella oli pöytäkirjan mukaan eriävä mielipide.

”Prof. Manninen lausui kuitenkin käsityksensä, että transitivinen tyyppi *neutraalista*, *humaanistaa* jne. olisi korvattava refleksiiviseen *-stu*-vartaloon pohjautuvilla johdannaisilla *neutraalistuttaa*, *humaanistuttaa*, koska vastaavan laatuista omaperäisistä verbeistäkin tyyppi suomalaistuttaa, ruotsalaistuttaa, laillistuttaa, yhdenmukaistuttaa jne. on valta-asemassa tyyppiin suomalaistaa, ruotsalaistaa, laillistaa, yhdenmukaistaa.” (Pk. 16.10.1929, § 2 s. 75–76)

Seuraavana vuonna 19.2.1930 pidetyssä kokouksessa Manninen piti alustuksen vierasperäisten sanojen asujen korjailusta. Pöytäkirjan mukaan käsiteltävänä olivat sivut 41–50 Airilan ja Cannelinin ”Vierasperäisistä sanoista”, joihin tehtiin ”joukko muutoksia ja tasoituksia.” (Pk. § 4 s. 91).

Tehtyjä korjauksia ei pöytäkirjaan ole kuitenkaan yksilöity. Kaksi kuukautta myöhemmin Manninen käväisi kokouksessa pöytäkirjan 1. §:n lopussa ja 2. §:n alussa mainittujen *o(i)tta*-verbien ja filateelisen sanaston suomenkielisten vastineiden asua käsiteltäessä (Pk. 16.4.1930, s. 111–112.)

Mannisen omat kommentit näkyvät pöytäkirjassa seuraavan kerran vasta 22.4.1931. Tällöin valiokunta pohti *ku(i)n*-konjunktion kirjoitusasun erästä yksityiskohtaa.

”Valiokunnan keskuudessa oltiin eri mieltä kysymyksestä, olisiko suositeltava kun vai kuin -konjunktioita esim. yhteyksissä juuri, joka kerta, aina, vasta (silloin); edellistä puolsivat herrat Tunkelo, Airila, Saarimaa ja Kalima sekä epäröiden Rapola, jälkimmäistä alustajan [maist. Lauri Hendell] lisäksi Manninen ja Toivonen, kun taas allekirjoittanut [Lauri Hakulinen] pidättyi lausumasta mitään varmaa kantaa. Kysymyksen katsottiin kaipaavan lisävalaistusta, ennen kuin valiokunta voi täsmällisemmin määrittellä mielipiteensä siitä. (Pk. 22.4.1931, s. 162.)

Mannisen työt raamatunkäännöskomiteassa ja kielivaliokunnassa kohtasivat 29.5.1931, jolloin tarkasteltiin hänen pitkän alustuksensa pohjalta Vanhan Testamentin käännöksen eräitä kirjoitusasuja ja sanavalintoja. Valiokunta päätti suosittaa *kaksoset*-tyyppisten *ittömien* muotojen käyttöä, mutta *kuin*-konjunktio päätettiin rajata vain vertailua ilmaisevaksi. Valiokunta suositti myös *myydä*-asuseen muotoon siirtymistä *myöä*-asun sijasta, mutta Mannisen toivomaa *möi*-imperfektistä luopumista ei kannatettu. Muutoksia *pitali* > *pitaali*, *pasuna* > *pasuuna* ja *risini* > *risiini* valiokunta oli suosittanut jo aiemmin. *Kiiruusti*-asu haluttiin kuitenkin säilyttää *kiireesti*-muodon rinnalla ja *kenen*-asuiset akkusatiivitkin haluttiin säilyttää, mutta muutosta *orhittensa* > *orhiensa* puollettiin; Mannisen mielestä myös asu *orhiinsa* olisi ollut mahdollinen. *Housuista* ei kuitenkaan tullut *kaatioita*, vaikka Mannisen mielestä tämäkin sana olisi Raamatun kieleen sopinut. Kokouksen päätöksiä selostanut Kolehmainen (2014: 380–381) on todennut sanakysymyksistä kokoavasti, että valiokunta päätyi useimmiten suosittamaan vanhahtavia muotoja.

Manninen oli läsnä vielä joka toisessa vuoden 1932 kokouksessa, muttei käyttänyt näissä enää ainakaan pöytäkirjaan merkityiksi päätyneitä puheenvuoroja. Viimeisen kerran Manninen otti osaa kielivaliokunnan kokoukseen 23.5.1933.

Samana vuonna kirkolliskokous hyväksyi raamatunkäännöskomitean valmisteleman Vanhan Testamentin käännöksen. Komitean pitkään kestänyttä työtä Manninen on lempeästi kritisoinut vasta hänen kuoltuaan 1950 postuumisti julkaistun *Muistojen tie* -kokoelman (1951) runossa ”Raamatunkäännöskomitea jälki-istunnossa ’Tornissa’ keväällä 1932”, etenkin sen seuraavassa säkeistössä (s. 85).

*Voi, kuningas Taavetti, psalmista,
Kun et haastanut suomea valmista!
Ois päästy me pitkistä talkoista
Ja paksuista urakkapalkoista*

Uuden Testamentin ja apokryfikirjojen käännös hyväksyttiin kirkolliskokouksessa vasta 1938, samana vuonna kuin lehtorin virastaankin 1937 eläkkeelle jäänyt Manninen (1938) julkaisi viimeisen itse painoon toimittamansa runokokoelman.

Mannisen omat ajatukset kielenhuollosta ystävän muistikuvina

Mannisen toiminnasta kielenhuoltajana säilyneet tiedot jäävät verraten niukoiksi varsinkin kielivaliokunnan osalta. Mannisen ystävä Toivo T. Kaila (1884–1961), monessa mukana ollut tilasto- ja talousmies, suomentaja ja tietokirjailija, on kuitenkin tallentanut Mannisen ajattelua valaisevia muistikuvia, jotka ovat peräisin heidän toistensa teosten taittovedoksia lukiesaan esittämistään ajatuksista.

Kailan *Aamulehdessä* 1954 julkaisema pieni artikkeli ”Otto Manninen ja oikeakielisyys” kertoo, että yhteistyö kielenhuoltajien kanssa aiheutti Manniselle närääkin. Suuri osa hänen esittämistään kritiikistä näyttää kuitenkin kohdistuvan alan yksittäisiin edustajiin. Näiden nimiä ei kirjoituksessa ole mainittu, mutta pääteltävissä on, että tulilinjalla on ollut ainakin E. A. Saarimaa (1888–1966), johon Manninen oli tutustunut jo kielivaliokunnassa toimiessaan.

Kailan (1954) mukaan Manninen itse nojautui elävään kansankieleen. ”Ja ellei siitä saanut selvää vastausta, oli seuraava kysymys: Mitä sanoo Lönnrot?”, tämän sanakirjaa nähtävästi tarkoittaen. Mannisen yritys muuttaa lainasanojen vokaalien pituus paremmin ääntämystä vastaavaksi kertoo pyrkimyksestä pitää kirjakieli todellisen kielenkäytön mukaisena. Lönnrotiin vetoaminen taas kertoo, että Manninen oli traditionalisti, joka ei pohjimmaltaan pitänyt kielen muuttamisesta. Erityisesti tämä tulee näkyviin Mannisen suhtautumisesta eräisiin grafeemisen tason muutoksiin Suomen kielen merkintään tuoduista ylimääräisistä merkeistä Manninen ei pitänyt lainkaan. Manninen kertoi kerran kysyneensä eräältä ”virkaveljeltään”, minkä vuoksi yhä kirjoitetaan *hengen*, vaikka muotoa ei näin lausutakaan. ”Tarkan harkinnan jälkeen”, oli kollega vastannut. Manninen oli sitten kysynyt, että ”kuinka sitten ette ole harkinneet tuodessanne suomen kieleen *tshikki-hatut* parin lainasanan vuoksi?”, suomen kielen merkintään suositettuun š:lliseen merkintätapaan viitaten.

Erityisen barbaarisena Manninen piti sitä, että jopa englannin *shillingit* ja *sheriffit* oli alettu kirjoittaa ”tšekittäin”, kuten hän š:llistä kirjoitustapaa kutsui. ”Pitäisikö sitten sellainen nimi kuin Chopin kirjoittaa paremmin ääntämyksen mukaisesti - vai ainoastaan saksaa ja englantiako meillä saa ”barbarisoida”, Manninen parahti ja kertoi vahingoniloisena kuulleensa, kuinka eräs tärkeä virkaposti oli osoitteensa š:llisen merkintätavan vuoksi päätynyt Tšekkoslovakiaan eikä Šanghain, mihin se oli osoitettu.

Manninen piti myös tarpeettomana ”saksalais-pisteeksi” nimeämäänsä järjestysluvun käyttöä päiväyksissä, sillä eihän kukaan Mannisen mielestä lukisi numeraalia esimerkiksi ilmauksessa ”heinäkuun 5 päivä” viideksi vaan viidenneksi. Ääntämyksessä pois jäävien loppuvokaalien perään merkittävää heittomerkkiä Manninen luonnehti karpäsen-liaksi, ”Miksi kirjoittaa Voltaire’in, kun ranskan loppuvokaali ei edes ole mykkä vaan suomen ö:hön vivahtava, ja sivistynyt ihminen lausuu muodon joka tapauksessa yleensä vain Voltairen”.⁶

⁶ Muista syistäkin käytettyjä heittomerkkejä Manninen karsi tuntuvasti jo Cajanderin Shakespeare-suomennosten kieliasua korjaillessaan (tehdystä muutoksista kokoaavasti ks. etenkin Shakespeare 1916: 130).

Manninen ei pitänyt suomen kieltä erityisen pitkänä kielenä, väitipä erään tekemänsä pienen raamatunsuomennosvertailun pohjalta suomen olevan joskus jopa muita kieliä lyhyempää. Manninen myös uskoi suomen kielen lyhenevän vielä entisestään ja kannatti siksi lämpimästi meneillään ollutta *illinen*-loppuisten adjektiivien korvautumista *inen*-loppuisilla (esim. *loogillinen* > *looginen*). Kategorisesti Manninen ei lyhyempiin muotoihin näytä silti pyrkineen, suosittihan hän kielivaliokunnassa pitempää *neutraalistuttaa*-asua johdostyyppin yleisyyteen vedoten.

Viron vaikutuksena pitämäänsä suomen kieleen ”pesiytynyttä ylenmääräistä genetiivinpalvontaa” Manninen kutsui sen sijaan ”genetiivitaudiksi”. ”Kas kun eivät sano viron mukaan hampaan-harja”, Manninen kerran lausahti, ”voihan ihmisellä olla enää yksi hammas harjattavanaan.” Kieleen jo vakiintuneihin genetiivillisiin yhdyssanoihin Manninen ei kuitenkaan halunnut puuttua.

Myös sanajärjestyskysymyksissä Manninen pyrki kuuntelemaan ”kansan ääntä”. ”Katsos voimaa, sano’ suutari kun silakalta niskan taittoi” - näin sanoo kansa eikä kielimestareita totellen ”Katsos voimaa, suutari sanoi - -”, Manninen huomautti.

Sanojen merkitysten loogisiin rajausyrityksiin Manninen suhtautui joskus pilkallisestikin. Ilmeisesti kielivaliokunnan kokouksessa käyty keskustelu *ruumis*-sanan korvaamisesta *keholla* sai Mannisen muistelemaan vähemmän lämpimässä äänilajissa ”kiihkomielistä Suomen Akatemian kielitoimiston virkailijaa”, joka kuultuaan *ruumis*-sanan saavan pysyä ennallaan elävään ihmiseenkin liittyvissä asiayhteyksissä oli parahtanut ”Millä valtuuksilla te näitä päätöksiänne oikein teette?”. Millähän valtuuksilla Agricolakaan töitään teki, Manninen oli huomauttanut kuivasti ja jatkanut, että omasta mielestään Akatemian virkailijan olisi pitänyt pysyä ”koskenniemeläisenä” eli samalla linjalla muutosesityksen hylkäämisen suhteen kuin Suomen Akatemiassa kirjallisuutta edustanut V. A. Koskeniemi. Manninen olisi varmasti tyytyväinen, ettei *ruumis*-sanaa saatu toisessa merkityksessään myöhemmin korvattua *kalmolla* (kokoavasti ks. Kolehmainen 2014: 306–317).

Manninen – kansankielisyyskanta edustanut traditionalisti?

Millainen kielenhuoltaja Manninen sitten oli, jos hänen kriteerinsä yritetään asettaa Setälän (1894) hahmottelemaan kansankielisyyden, tarkoituksenmukaisuuden tai kieliopillisuuden kolmijakoon?⁷ Kailan (1954) kir-

⁷ Kansankielisyyskannan mukaan kieltä tulisi käyttää sellaisena, kuin se on säilynyt niillä seuduilla, joissa kieli on säilynyt parhaiten vieraiden kielten vaikutukselta, eikä ainakaan missään esiintymättömiä muotoja tulisi käyttää. Tarkoituksenmukaisuuskannan mukaan parasta on kielenkäyttö, joka ilmaisee parhaiten sitä mitä on tarkoitus ilmaista, etenkin niin, että ”tarpeelliseen selvyyteen yhtyy suurin mahdollinen yksinkertaisuus”. Kieliopillisuuskannan mukaan kielen säännönmukaisuuksista perille päässeet tutkijat pystyvät arvioimaan, millaiset ilmaukset ovat kielen lakien mukaisia ja ovat siksi sekä oikeutettuja torjumaan vääriä muodosteita mutta myös tarvittaessa luomaan uusia, kielessä vielä esiintymättömiäkin ilmauksia. Kielentutkijoiden ja -kehittäjien käymässä keskustelussa kaikki nämä kolme kantaa esiintyvät kuitenkin vaihtelevassa määrin toisiinsa sekoittuneina. (Setälä 1894: erit. 84–85, 90–94, 86–90, kokoavana kriittisenä tarkasteluna 190–201, 215–217.)

jaamien muistikuvien pohjalta Manninen tuntuu pitäneen itseään lähinnä kansankielisyyskannan edustajana. Tällaiseksi hänellä olikin hyvät lähtökohdat, sillä Mannisen suhde omaan savolaiseen kotimurteeseensa säilyi elävänä koko hänen uransa ajan, vaikka hänkin toki tarkasteli puhutun kielen käytäntöjä kirjakielen normittamien rakenteiden läpi. Kielenkäytön pohjimmaisena mallina pitämäänsä ”kansankieleen” Manninen sisällytti myös niin sanotun sivistyneen puhekielen, koska hän perusteli vierasperäisten sanojen kirjoitusasua niiden tavallisella ääntämyksellä ja puolusti eräiden varsin kirjallisten johdosten pitempää asua tällaisten yleisyydellä kielenkäytössä. Kielenhuoltajana Manninen kyllä lähenei tarkoituksenmukaisuuskantaa siinä, että pieniä kielen käyttökelpoisuutta parantavia muutoksia (kuten *llinen*-adjektiivien lyhentämistä *inen*-asuisiksi) hän ei pyrkinyt torjumaan, mutta jyrkkää kieliopillisuuskantaa kieleen jo vakiintuneiden ilmausten muuttamista vastustava Manninen selvästi kuitenkin vierasti.

Genetiivialkusten yhdyssanojen ekspansiota vastustaessaan mutta jälkijohtolauseen inversiota puoltaessaan Mannisen kritiikin kohteena oli etenkin E. A. Saarimaa (esim. 1930: 61–63, 89–92; 1947: 80–88, 198–202), länsisuomalaisen tiukka oikeakielisyysmies, jota Manninen kritisoi murteissa vallitsevaan käytäntöön vedoten samaan tapaan kuin toinen merkittävä savolainen kielimies Lauri Kettunen (ks. jo 1931: 124, 126), joskus hyvinkin samantyyppisiä esimerkkejä käyttäen (vrt. esim. Kettunen 1948). Sotien välisen ajan kielenhuollon rintamat eivät kulkeneet vain liberaalin ja tiukan kielenohjailun välillä vaan myös eri murteita edustaneiden kielenhuoltajien välillä. Kansankieleen vetoamalla voitiin perustella erilaisia käytänteitä sen perusteella, oliko vetoaja kotoisin länneestä vai idästä, jonka harvat edustajat kokivat vierautta 1920- ja 1930-luvuilla pitkälti länsimurteisissa käsissä olleessa kielenhuollossa. Tämä kaikki sai ehkä Mannisenkin vetäytymään kielivaliokunnan aktiivisimmasta toiminnasta.

Kielenhuoltajana Mannista voisi luonnehtia sivistyneistön kielenkäytöllä avarrettua ja suodatettua kansankielisyyskantaa edustaneeksi traditionalistiksi, jonka mielestä kielenohjailu tuli rajoittaa vain välttämättömimpään. Tällaisena Mannisen monet kielenhuollosta esittämät ajatukset eivät ole pahasti vanhentuneet vaan pikemminkin toteutuneet myöhemmässä kielenkäytössä, jossa genetiivialkuiset yhdyssanat ovat harvinaistuneet, sanajärjestyksestä esitetyt säännöt väljentyneet ja heitomerkit sekä suhu-s:t hiukan harvinaistuneet. Vierassanojen vokaalipituuden merkinnässä ei Mannisen linjoille enää lähdetty, mutta hänen ajatuksensa vieraiden kielten liiallisen vaikutuksen torjumisesta heijastavat nykyisenkin kielenhuollon virallista linjaa. Mannisen raamatunkäännöksen kielentarkistajana tekemät ratkaisut eivät juuri ole kestäneet aikaa kuin korkeintaan sanataiteena, mutta tässä työssä hänen roolinaan oli pikemminkin toteuttaa edeltäjänsä Juhani Ahon ajatuksia, joiden suuntaviivat olivat nekin arkkipiispa Gustav Johanssonin ennalta sanelemia.

LÄHTEET

Arkistolähteet

- [Manninen, Otto s. a.:] Muistiinpanoja kääntämistä käsittelevälle oppikursseille. Kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelmat, Otto Mannisen arkisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- [Manninen, Otto s. a.:] Suomen kielioppia koskevia muistiinpanoja. Kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelmat, Otto Mannisen arkisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kielivaliokunnan pöytäkirjat 1928–1933. Kotimaisten kielten keskuksen arkisto.

Mannisen oma kaunokirjallinen tuotanto

- Manninen, Otto 1905: *Säkeitä*. Porvoo: WSOY.
- Manninen, Otto 1910: *Säkeitä. Toinen sarja*. Porvoo: WSOY.
- Manninen, Otto 1925: *Virrantlyven*. Porvoo: WSOY.
- Manninen, Otto 1938: *Matkamies. Runoelmia*. Porvoo: WSOY.
- Manninen, Otto 1951: *Muistojen tie. Valikoima jälkeenyäneitä runoja*. Porvoo: WSOY.

Muu kirjallisuus

- Aho, Juhani 1906: Uusi raamatun käännös. *Valvoja* 26(5), 399–408.
- Heikel, Ivar A. 1940: *Helsingin yliopisto 1640–1940*. Helsinki: Otava.
- Hendell, Lauri 1920: Tietosanakirja 1906–1920. *Otava* 9(4), 298–310. Helsinki: Otava.
- Häggman, Kai 2012: *Sanojen talossa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1890-luvulta talvisotaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1348. Helsinki: SKS.
- Itkonen-Kaila, Marja 1976: Juhani Aho ja Otto Manninen raamatunkäännöksen kielentarkistajina. *Parnasso* 26(4), 213–225.
- Kaila, Toivo T. 1954: Otto Manninen ja oikeakielisuus. *Aamulehti* 28.2.1954.
- Kertomus 1914–1917 = *Kertomus Suomen Aleksanterin-yliopiston toiminnasta lukuvuosina 1914–1917*. Helsinki 1917.
- Kertomus 1920–1923 = *Kertomus Helsingin yliopiston toiminnasta lukuvuosina 1920–1923*. Helsinki 1925.
- Kertomus 1923–1924 = *Kertomus Helsingin yliopiston toiminnasta lukuvuonna 1923–1924*. Helsinki 1926.
- Kertomukset 1930–1937 = *Kertomus Helsingin yliopiston toiminnasta lukuvuonna 1930–1931, 1931–1932, 1932–1933, 1934–1935, 1935–1936 ja 1936–1937*. Helsinki 1931–1937.
- Kettunen, Lauri 1931: Uusin oikeakielisyysoapas [Saarimaa 1930]. *Virittäjä* 35(1), 119–132.

- Kettunen, Lauri 1948: Kirjakielemme pakkopaidassa? *Valvoja* 68(4), 232–235.
- Kolehmainen, Taru 2014: *Kielenhuollon juurilla. Suomen kielen ohjailun historiaa*. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 174 ja Suomi 204. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus ja SKS. https://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk41/Kielenhuollon_juurilla.pdf
- Lauerma, Petri 2001: Klaus Kemelli ja varhaisnykysuomen unohdetut uudistajat. *Virittäjä* 105(4), 561–579. Helsinki: Kotikielen Seura. <https://journal.fi/virittaja/article/view/40132/46663>
- Lauerma, Petri 2012: *Kristityn vaellus varhaisnykysuomen merkinnässä. Jakob Johan Malmbergin suomennosten kielellinen kehitys 1800-luvun kirjasuomen murroksessa*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 31. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <https://kaino.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk31/>
- Lehtonen, J. V. 1932: Otto Manninen. Teoksessa Kaarlo Blomstedt ym. (toim.), *Kansallinen elämäkerrasto IV*, Porvoo: WSOY, 23–25.
- Maailmanhistoria I–VI*. Toim. J. W. Ruuth & al. Helsinki: Tietosanakirjaosakeyhtiö 1914–1922.
- Mielikäinen, Aila 2022: Anders Wilhelm Ingman – kiistanalainen raamattunsuomentaja. *Sananjalka* 64, 244–255. <https://doi.org/10.30673/sja.115661>
- Niemi, Juhani 2007: *Paavo Cajander. Suomentajan ja runoilijan muotokuva*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1114. Helsinki: SKS.
- Ohjelmat 1913–1914 ja 1914–1915 = *Keisarillinen Suomen Aleksanterin-yliopisto. Ohjelma lukuvuodelle 1913–1914 ja 1914–1915*. Helsinki: Keisarillinen Suomen Aleksanterin-yliopisto 1913–1914.
- Ohjelmat 1917–1918 ja 1918–1919 = *Suomen Aleksanterin yliopisto. Ohjelma lukuvuodelle 1917–1918 ja 1918–1919*. Helsinki: Suomen Aleksanterin yliopisto 1917–1918.
- Ohjelmat 1919–1930 ja 1933–1934 = *Helsingin yliopisto. Ohjelma lukuvuodelle 1919–1920, 1920–1921, 1921–1922, 1922–1923, 1923–1924, 1924–1925, 1925–1926, 1926–1927, 1927–1928, 1928–1929 ja 1929–1930 sekä lukuvuodeksi 1933–1934*. Helsinki: Helsingin yliopisto 1919–1929, 1933.
- Poijärvi, L. Arvi P. 1958: *Suomalaisen tietosanakirjan vaiheita*. Helsinki: Otava.
- Puukko, A. F. 1946: *Suomalainen Raamattumme Mikael Agricolasta Uuteen kirkkoraamattuun*. Helsinki: Otava.
- Saarimaa, E. A. 1930: *Huonoa ja hyvää suomea*. Helsinki: WSOY.
- Saarimaa, E. A. 1947: *Kielenopas*. Helsinki: WSOY.
- Setälä, E. N. 1894: Kielentutkimuksesta suomen kielen käytäntöön katsoen. *Valvoja* 14(2, 4), 81–99 ja 190–217. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/search?startDate=1894-02-01&endDate=1894-04-01&title=fk03927&formats=JOURNAL>

Shakespeare, William 1916: *Othello*. Suomentanut Paavo Cajander.
Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 60:VI. Helsinki: SKS.
Tietosanakirja I–XI. Toim. Yrjö Wichman & al. Helsinki: Tietosanakirja-
osakeyhtiö 1909–1922.

Kirjoittaja

*Petri Lauerma, FT, dosentti, Helsingin yliopisto; erityisasiantuntija,
Kotimaisten kielten keskus*